

ENDÜLÜS BİYOGRAFİ YAZICILIĞINDA YENİ BİR DÖNEM: ZÜBEYDÎ'NİN
TABAKÂTÜ'N-NAHVİYYÎN VE'L-LUĞAVİYYÎN'İ İLE İBNU'L-FARADÎ'NİN TÂRİHÜ
ULEMÂİL-ENDELÜS ADLI ESERLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR TAHLİL

Figen AKAY*

Öz

Hicrî 4/ Mîlâdî 11. Yüzyılda tarih sahnesinde boy gösteren Endülüs Emevî halifeliği devri, siyasi birliğin yanı sıra ilmî ve fikrî olgunluğa şahitlik etmiş, bu olgunluk da çeşitli ilim ve bilgileri kapsamıştır. Bu ilimler arasında Zübeydî (ö. 379/989) ve İbnu'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) öne çıktığı tarih ilmi de vardır. Genel olarak Endülüs tarihi kütüphanesini ve özel olarak biyografi sanatını zenginleştirmeye katkıda bulunan bu iki isme ait olan *Tabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn* ile *Târîhu'ulemâ'il-Endelüs* adlı eserler Arap edebiyatı açısından önemli sayılacak bazı bilgiler içermektedir. Çünkü bu eserler H. 4-5/M. 10-11 tarih aralığında Endülüs'te yaşamış olan nahiv ve dil âlimlerini içermesi bakımından son derece önemli bir yere sahiptir. Bu iki eser üzerinde yapılan bazı tespit ve değerlendirmeler bu makalenin konusu olarak seçilmiştir. Bu çerçevede makale bir giriş, iki bölümden oluşmaktadır. Makalenin giriş kısmında Zübeydî ve İbnu'l-Faradî'nin araştırmamıza konu olan eserlerinin tarihi arka planına ışık tutmak ve yazarlarının içinde yaşadıkları asırda Endülüs'te sosyo-kültürel ortam göz önüne alınarak ilmî birikimlerinin anlaşılması noktasında giriş mahiyetinde bilgiler verilmiştir. Makalenin birinci bölümünde sırasıyla Zübeydî'nin ve İbnu'l-Faradî'nin kısa biyografileri aktarılmıştır. Ayrıca ilim talebi için yaptıkları yolculuklar, hocaları, öğrencileri ve eserleri kısaca tanıtılmıştır. Makalenin ikinci bölümde ise Zübeydî'nin *Tabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*'i ile İbnu'l-Faradî'nin *Târîhu'ulemâ'il-Endelüs* adlı eserlerinden hareketle, bu iki eserin Endülüs biyografi yazıcılığındaki konumu ve önemine binaen bazı tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bu çerçevede her iki eser

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 04.10.2023, Accepted / Kabul Tarihi: 22.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.58852/dicd.1371511>

* Arş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Ana Bilim Dalı, Bursa, Türkiye

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9237-002X>

e-posta: feyupoglu@uludag.edu.tr

Atıf/ Citation: Akay, Figen. "Endülüs Biyografi Yazıcılığında Yeni Bir Dönem: Zübeydî'nin *Tabakâtü'n-Naḥviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*'i İle İbnu'l-Faradî'nin *Târîhu'ulemâ'il-Endelüs* Adlı Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil". *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/2 (2023), 382-398.

içerik ve üslup olarak ele alınmış, benzer ve farklı yönleri göz önünde bulundurularak karşılaştırılmalı olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgati, Endülüs Edebiyatı, Dil Bilgisi, Biyografi Yazıcılığı, Dil.

A NEW ERA IN THE BIOGRAPHY OF AL-ANDALUS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF ZUBAYDĪ'S TABAKĀT AL-NAHWĪYYĪN WA'L-LUKAWĪYYĪN AND IBN AL-FARADĪ'S TĀRĪHU 'ULEMĀ'Ī AL-ANDALUS

Abstract

The period of the Umayyad caliphate of Andalusia, which emerged on the stage of history in the 4th/ 11th century AH, witnessed political unity as well as scientific and intellectual maturity, and this maturity included various sciences and knowledge. Among these sciences was the science of history, in which Zubaydi (d. 379/989) and Ibn al-Faradī (d. 403/1013) were prominent. The works of these two names, *Tabaqāt al-nahwiyyīn wa al-lughawīyyīn* and *Tārīhu 'ulamā'ī al-Andalus*, which contributed to enriching the Andalusian historical library in general and the art of biography in particular, contain some information that can be considered important in terms of Arabic literature. Because these works have a very important place in terms of containing the grammatical and linguistic scholars who lived in Andalusia between 4-5 AH/10-11 AD. In the introductory part of the article, introductory information is given in order to shed light on the historical background of Zubaydi and Ibn al-Faradī's works, which are the subject of our research, and to understand their scholarly accumulation considering the socio-cultural environment in Andalusia in the century in which they lived. In the first part of the article, brief biographies of al-Zubaydī and Ibn al-Faradī are presented respectively. In the second part of the article, based on Zubaydi's *Tabakāt al-nahwiyyīn wa'l-lughawīyyīn* and Ibn al-Faradī's *Tārīhu 'ulamā'ī al-Andalus*, some determinations and evaluations were made regarding the position and importance of these two works in Andalusian biography writing.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Andalusian Literature, Grammar, Biography, Language.

Giriş

Zübeydî ve İbnu'l-Faradî'nin yaşadıkları dönem, hicrî dördüncü asrın son yarısı ile beşinci asrın ilk yarısını kapsamaktadır. Zübeydî'nin hayatının büyük bir kısmının geçtiği İbnu'l-Faradî'nin ise kısmen gençlik dönemlerine tekabül eden Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem (ö. 366/976) zamanında Endülüs'ün gerek siyasi gerekse kültür ve

medeniyet alanında yüksek seviyeye ulaştığı bilinmektedir. II. Hakem'in kurmuş olduğu saray kütüphanesine kitaplar toplamak için İslam dünyasının çeşitli merkezlerine memurlar göndermesi; ilim adamlarına değer verip ilme teşvik için onları ödüllendirmesi ve Kurtuba'da eğitim merkezleri açması sebebiyle Endülüs İslam coğrafyasının en gözde merkezi haline gelmiştir. Endülüs'ün birçok alanda zirve dönemini yaşadığı bir zaman diliminde, hilafetin merkezi olan Kurtuba şehrinde eğitimlerine başlayıp şehrin ilmi kalkınmasından faydalanma imkânı bulmaları şüphesiz ki ilmî kişiliklerinin oluşmasındaki en büyük etken olmuştur. Özellikle Zübeydî ilmî faaliyetlerle daha fazla meşgul olma imkânı bulmuş, hatta halife II. Hakem ile görüşmüş, onun talebi üzerine *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn* adlı eserini kaleme almıştır. Hicri beşinci asrın başlarında vefat eden İbnu'l-Faradî II. Hişam'ın (366-399/976-1009) halifelik dönemine de şahit olmuştur. II. Hişam döneminde de ilim ve kültür hayatı II. Hakem dönemindeki canlılığını korumuş ve Kurtuba ilmî merkez olma özelliğini devam ettirmiştir.¹

Makalenin çerçevesini tarih ve edebiyat âlimlerinden olan Zübeydî'nin *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn'i* ile İbnu'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserleri belirlemiştir. Her ne kadar eserlerin kapsadıkları tarih aralıkları farklılık gösterse de makalede, her iki eserde de ortak olarak yer alan H. IV-V. Yüzyıllar arasında yaşamış olan dil âlimleri üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Nitekim Zübeydî, bölgesel ve ihtisas (nahivci ve dilci) ayırım temelinde kaleme aldığı eserinde Basra ve Kufe ekolünden başlamak üzere sırasıyla Mısır, Kayrevan ve Endülüs bölgeleri olmak üzere nahiv ve dil âlimlerinin biyografilerine kronolojik bir zaman dilimi çerçevesinde yer vermiştir. İbnu'l-Faradî ise, Endülüs'ün fethinden kendi dönemine kadar Endülüs'te yaşamış âlimleri araştırıp *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* isimli eserinde bir araya getirmiştir. Bu minvalde makalenin kapsamı Zübeydî'nin *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn* adlı eserinin son bölümü olan "Endülüslü nahivciler ve dilciler" başlığı ile İbnu'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserinde kısa biyografilerine yer verdiği âlimler olmuştur. Nahiv ilmi ve dil bilimleriyle meşhur olmuş isimlerin tespit edilmesi ve bu âlimlere dair bazı değerlendirmeler makalenin konusunu oluşturmaktadır. Zübeydî'nin ve İbnu'l-Faradî'nin Endülüs'te yaşamış olan nahiv ve dil âlimlerinin isimleri, tahsil hayatları, ilmî yolculukları, yazdıkları veya rivayet ettikleri kitapları gibi birçok konuda önemli bilgilerin yer aldığı bu iki eser, tespit edilen isimlerin biyografilerini ele alış yöntemleri açısından da karşılaştırılmalı olarak incelenecektir. Böylece bir yandan Endülüs'lü dil âlimleri tespit edilirken diğer yandan da söz konusu dönemin önde gelen iki önemli biyografi yazarının bu alandaki yöntemlerine dair karşılaştırmalı olarak yapılan değerlendirmeler araştırmanın bir diğer önemli konusu olmuştur. Sonuç itibarıyla de

¹ Tarihçiler halife II. Hakem'i kendisinin ilmî kişiliğinden, ilim adamlarına verdiği değerlerden büyük bir övgü ile bahsettiği hatta onu "ahkem" yani "en bilge kişi" olarak nitelemişlerdir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 143-145.

Endülüs biyografi yazıcılığında meydana gelen gelişmeler de ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

1. Zübeydî'nin Kısa Biyografisi

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen² b. Abdillâh b. Mezhic b. Muhammed b. Abdillâh b. Bişr ez-Zübeydî el-İşbilî³, 316/928 yılında İşbiliyye'de (Sevilla) dünyaya gelmiştir. Babasından sonra İşbiliyye'nin bazı hocalarından ders okuyarak Kurtuba'ya (Cordoba) gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Nahiv ve dil ilimleri alanında döneminin en seçkin isimlerinden birisi haline gelmiştir.⁴ Kurtuba'dan İşbiliyye'ye geri dönen Zübeydî, Endülüs Emevî halifesi II. Hakem'in davetiyle hilafet merkezi olan Kurtuba'ya tekrar dönmüştür.⁵ II. Hakem'in oğlu II. Hişâm'ın eğitimiyle de vazifelendirilen Zübeydî, İşbiliyye kadılığı görevinin yanı sıra polis teşkilatını da düzenlemiştir.⁶ Aynı zamanda ilmîni geliştirme imkânı da bulan Zübeydî, bu dönemde dil ve şiir alanının ileri gelen ismi olan Ebû Ali el-Kâli⁷ (356/967) yanı sıra, nahiv âlimi olan Muhammed b. Yahyâ er-Rebâhî⁸ (358/968) ve birçok âlimden ders okumuştur. Kendisinin rahle-i tedrisinden geçen bazı öğrencileri ise büyük dil âlimi olan İbn Sîde'nin babası İsmail b. Sîde, Arap dili ve edebiyatı âlimi olan vezir İbn Ebû Ubeyde, Ubâde b. Mâüssemâ, Vezir İffîlî, dil âlimi Temmâm b. Gâlip olarak sıralanmaktadır. 379/989 yılında İşbiliyye'de vefat etmiştir.⁹

² Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb ve zikrû vezîriha Lisânid-dîn İbni'l-Hatîb* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1387-1968), 7/38; Bazı kaynaklarda ise ismi Hasen şeklinde elif-lamsız olarak verilmiştir. Bkz. Ebu'l-Velîd Abdillâh b. Muhammed b. Yusuf İbnu'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* (Kahire: Dâru'l-Mısıriyye li't-telif ve't-terceme, 1385-1966), 1/213; Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. el-İşbilî İbn Hayr, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbilî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1430-2009), 431.

³ Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1397-1977), 4/372;

⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, 4/372; Ebû Abdillâh Muhammed b. Fettûh b. Abdillâh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî târihi ulemâi'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1428-2008), 1.296;

⁵ Ebu't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub Fîruzâbâdî, *el-Bülġa fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luġa*, thk. Muhammed Mısıri, Dimeşk: Dâru Sa'du'd-Dîn, 1999, s. 262; Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, I-IV, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kâhire: Dâru'l-fikri'l-Arabî; 1986, 3/109.

⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, 4/372;

⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, 4/373;

⁸ Zübeydî *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luġaviyyîn* adlı eserinin sonunda hocasının biyografisine yer verdiği bölümde, hoca ve öğrenci arasındaki şiir alışverişi aralarındaki bağlantıyı açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. El-Hasan b. Ubeydullah ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, Kâhire: Dâru'l-meârif, t.y., 310-314; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, 4/372;

⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, 4/374; Zevalsiz, Halit, "Zübeydî, Ebû Bekr", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/ 519.

Başlıca eserleri şu şekilde sıralanmaktadır: Muhtaşaru'l-ayn,¹⁰ el-Vâđih (nahiv),¹¹ Ebniyetü'l-esmâ, Mâ telhanu fihî'l-âmmе,¹² Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn (bi'l-Maşrık ve'l-Endelüs).¹³

2. İbnu'l-Faradî'nin Kısa Biyografisi

Çeşitli kaynaklardan edinilen bilgilere göre yazarın adı Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf b. Nasr'dır. Künyesinin Ebû Muhammed¹⁴ şeklinde geçtiği de görülmekle birlikte Ebu'l-Velîd olarak tercih görmüştür. Babasının ferâiz ilminde meşhur olması sebebiyle İbnü'l-Faradî nisbesiyle meşhur olmuştur.¹⁵ Bazı kaynaklar kendisini doğup büyüdüğü yer olan Kurtuba'ya nispet ederek el-Kurtubî,¹⁶ ailesine nispetle de el-Ezdî¹⁷ olarak isimlendirmişlerdir. Kurtuba'da 351 (962) yılında¹⁸ doğmuştur.

İbnu'l-Faradî, Endülüs'teki Emevî Halifeliğinin siyasi başkenti olan aynı zamanda da çeşitli alanlarda ve sanatta bilginlerin uğrak yeri olan Kurtuba şehrinde büyümüştür. Küçük yaşta Kurân-ı Kerîm'i okumayı öğrenip hafız olmuş, on dört yaşına geldiğinde ise birçok hocadan ders okumaya başlamıştır. İlmî hayatının Kurtuba'da başladığı İbnu'l-Faradî, Endülüs içinde ve dışında bulunan ilim merkezlerine yaptığı yolculuklar ile bir yandan kendi ilmini aktarmış diğer yandan da ilmini geliştirme imkânı bulmuştur. Bu çerçevede kendisinin Endülüs'ten Meşrik'e doğru uzanan coğrafyada gerçekleştirdiği bu seyahatler sonucunda edebiyatçı, nahivci, şair, kıraat âlimi, muhaddis ve fakih olarak

¹⁰ el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 7/38; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, 4/372;

¹¹ el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 7/39; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, 4/372;

¹² Firuzâbâdî, *el-Bülğa*, s. 262.

¹³ el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 7/39; Safedi, *el-Vâfi*, 2. 259; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, 4/372.

¹⁴ el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 2/129.

¹⁵ Hayrettin ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmûsu terâcim li-eşheru'r-ricâli ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut, ts.), 4/265; İbn Umeyre Ahmed b. Yahya b. Ahmed ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs* (Kâhire: Dârü'l-kitâbi'l-Arabi, 1386-1967), 335; el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 366.

¹⁶ İbrâhim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yan ulema'î'l-mezheb* (Kahire: Dâru'l-Türâs, 1391-1972), 1/452; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, 3/105; el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 2/129; Babanzade İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin esmâi'l-müellifin ve âsârü'l-müsannifin* (İstanbul: Millî Eğitim Basınevi, 1370-1951), 1/449.

¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, 3/105; Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd İbn Beşkûvâl, *es-Sıla fi târihi e'immeti'l-Endelüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1431-2010), 1/337; el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 2/129; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: terâcimü müsannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: İhyâü't-türâsi'l-Arabi, ts.), 6/146;

¹⁸ İbnu'l-Faradî, Ebu'l-Asbağ İsâ b. Ahmed'in biyografisini verirken, kendisiyle onun aynı tarihte doğduğunu ve bu tarihin 351 yılı olduğunu ifade etmiştir. Bkz. İbnu'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/336.

tanınan pek çok hocaya sahip olmuştur.¹⁹ Bu hocaların başında ise, Yahyâ b. Abdullah b. Yahyâ el-Leysî (ö. 367/977),²⁰ Hattâb b. Mesleme b. Muhammed el-İyâdî (ö. 372/982),²¹ Ebû Ca'fer b. Avnillah el-Bezzâz (ö. 378/988),²² Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ el-Müferric (ö. 380/388),²³ Abdullah b. İsmail b. Harb b. Ferec (ö. 380/990),²⁴ Ebu'l-Mervân Ubeydullah b. Muhammed el-Beşîr (ö. 380/990),²⁵ Abdullah b. Muhammed b. el-Kâsım es-Seğrî (ö. 383/993),²⁶ Yahya b. Mâlik b. Âiz b. Keysân (ö. 385/995),²⁷ Zekeriya b. Bekir b. Ahmed b. el-Ğassânî (ö. 393/1003),²⁸ gibi isimler sıralanabilir. Öne çıkan talebeleri ise²⁹ Mus'ab b. Abdillah b. Muhammed b. Yusuf İbnu'l-Faradî (ö. 440/1048),³⁰ İbn Hazm (ö. 456/1064),³¹ İbn Hayyân'dır (ö. 469/1079).³²

İlim tahsili için Endülüs'ün dışına yapılan yolculukların yaygınlaştığı bir dönemde yaşayan İbnu'l-Faradî bu akıma uyararak ilim talebi için çeşitli şehirlere gitmiştir. Öncelikle 369-382/ 979-992 yılları arasında İşbîliyye, Şezûne, İstice İlbîre, Beccâne, Verker, Kal'atü Eyyûb³³ gibi Endülüs şehirlerinde bulunmuştur. 382/992 yılında da hac vazifesini yerine getirmek için doğuya gitmiştir. Bu zaman diliminde Mısır, Kayrevan ve Mekke'deki hocalarla tanışıp, ders halkalarına katılma imkânı bulmuştur.³⁴

¹⁹ İbnu'l-Faradî'nin hocaları hakkında geniş bilgi için bk. Şeymanur Keçeli, *İbnu'l-Faradî ve Târîhu Ulemâi'l-Endelüs adlı eserin tanıtım ve değerlendirilmesi* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Marmara Üniversitesi, 2017), 26-49.

²⁰ İbnu'l-Faradî Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin tercemesini verirken, 366 yılında kendisinden Muvatta'yı dinlediğini ifade etmiştir. Bk. İbnu'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/192.

²¹ İbnu'l-Faradî kendisinden ilim öğrendiğini ifade etmiştir. Bk. İbnu'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/133.

²² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1/338.

²³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1/338.

²⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1/338.

²⁵ İbnu'l-Faradî kendisinden rivayet ettiğini ifade etmiştir. Bk. İbnu'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/253.

²⁶ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1/338.

²⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1/338.

²⁸ İbnu'l-Faradî kendisinden rivayet ettiğini ifade etmiştir. Bk. İbnu'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/152.

²⁹ İbnu'l-Faradî'nin hocaları hakkında bk. Keçeli, *İbnu'l-Faradî ve Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 50-59.

³⁰ İbnu'l-Faradî'nin oğludur ve babasının öğrencilerinden birisidir. ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 471; el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 522.

³¹ Kaynaklarda İbn Hazm'ın hocası olarak İbnu'l-Faradî geçmese de İbn Hazm'ın bazı eserlerinden ve rivayetlerinden onun İbnu'l-Faradî'ye talebelik yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Hazm *Tavku'l-hamâme* adlı eserinde İbnu'l-Faradî'nin oğlu Ebû Bekir Mus'ab b. Abdillah b. el-Faradî hakkında şöyle der: "Kurtuba'daki hadis hocalarına ve Mus'ab'ın babasına hadis öğrenmek için gittiğimiz günlerde Mus'ab bizim için bir dost, arkadaş ve kardeşti." Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kûtî *ez-Zâhirî İbn Hazm, Tavku'l-hamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Müessesü'l-Arabîyye, 1407-1987), 262.

³² İbn Hayyân'ın *Muktebes*'inin bir kısmını neşreden Mahmûd Ali Mekkî, girişte İbn Hayyân'ın İbnu'l-Faradî'nin öğrencisi olduğunu belirtmiştir. Ebû'l-Mervân Hayyân b. Halef b. el-Hüseyin el-Emevî İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs*, thk. Mahmud Ali Mekkî (Kahire: Meclisü'l-Âlâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1414-1994), 21.

³³ Keçeli, *İbnu'l-Faradî ve Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 67.

³⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1/338; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 3/105; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/265; el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 2/129.

İbnu'l-Faradî hac ve ilim tahsili maksadıyla doğuya yaptığı yolculuktan döndükten sonra Kurtuba'ya yerleşmiş ve telif hayatına başlamıştır.³⁵ Bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamışken isimleri bazı kaynaklar tarafından kaydedilmiştir. Örneğin el-Mü'telif ve'l-muhtelif,³⁶ Müştebihü'n-nisbe,³⁷ Aḥbâru şu'arâu'l-Endelüs,³⁸ el-Müellef fi'n-nahviyyîn,³⁹ Risâle fi'l-fikh,⁴⁰ el-Münebbih li- zeyyi'l-fütûn alâ kavâili'l-fiten,⁴¹ Riyâdu'n-nüfûsi'n-naḳıyye fi 'ulemâ' ve meşâyihi İfrîkiyye⁴² adlı eserleri vardır. Bunların dışında günümüze ulaşan iki eseri bulunmaktadır. Bunların ilki çalışmamıza konu olan Târîhu ulemâi'l-Endelüs ile Kitâbu'l-elḳâb⁴³ adlı iki eserdir.

İbnu'l-Faradî 6 Şevval 403 / 20 Nisan 1013 tarihinde Berberî isyancılar tarafından Kurtuba'da öldürülmüştür.⁴⁴

3. Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn ile Târîhu ulemâi'l-Endelüs adlı Eserlerin Karşılaştırmalı Tahlili

Endülüs'te biyografi yazıcılığı IV/X asırda tabakât ve terâcim eserleri tarzında başlamıştır. Bu alanda telif edilen biyografi eserlerine bakıldığında bunların, sadece belirli bir alanda uzmanlaşmış kişileri içerdiği görülmektedir. Huşenî'nin (ö. 361/971) Aḥbâru'l-fukahâ ve'l-muḥaddisîn'i, Zübeydî'nin (ö. 379/989) Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn'i, İbn Cülcül'ün (ö. 384/994) Tabakâtü'l-eṭıbbâ ve'l- ḥukemâ'sı gibi eserler bu konunun en bâriz örnekleri olmuştur.

Zübeydî'nin Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn adlı eseri bir giriş ve yedi bölümden meydana gelmektedir. Arap dilini övdüğü ve diğer tüm dillere üstün tuttuğu ifadeleriyle başladığı giriş kısmında, Arap dilinin tarihi hakkında bilgi vermiştir. Şöyle ki Arapların, cahiliye döneminde ve İslamiyet'in ilk yıllarında kendi selikalarına uygun olarak konuştuklarını, Allah'ın İslam dinini bütün dinlere üstün kıldıktan sonra insanların akın akın İslam dinine girdiklerini, böylece çeşitli dillerin birleşmesinden

³⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/338.

³⁶ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/265; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/338; el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 2/129; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, 3/105; Dabbî kitap hakkında 'kitâbun kebîr' der. Bk. ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 335; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/146.

³⁷ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/265; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/338; el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 2/129; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/449; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/146.

³⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, 3/105; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/338; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/449; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/265; el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 2/129.

³⁹ İbnu'l-Faradî bu kitabını Abbas b. Nâsîh'in tercemesinde zikretmiştir. Bk. İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 1/296.

⁴⁰ Dabbî bu kitabı İbn Ebî Zeyd'in kendisine rivayet ettiğini söyler. Bk. ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 336.

⁴¹ Dabbî bu kitabı kendisine Kâbisî'nin rivayet ettiğini söyler. Bk. ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 336.

⁴² Babanzade İsmail Paşa Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'z-zunûn* (Lübnân: İhyâüt-Türâsi'l-Arabî, 1428-2008), 1/603; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/449; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/146.

⁴³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, 3/105; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/337; el-Makkarî, *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*, 2/129.

⁴⁴ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 335; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/341; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, 3/106; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 1/452; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/449.

dolayı Arap dilinde birtakım bozulmaların olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Arap dilindeki ilk bozulma dilin süsü olan aynı zamanda da manayı açıklığa kavuşturmada belirleyici olan irab unsurunda meydana gelmiştir. Bu sebeple de Arap dili âlimlerinin dili korumak adına birtakım kurallar ortaya koymaya başladıklarını vurgulamıştır. Bu noktada kuralları ilk koyucu olarak Ebü'l-Esved Zâlim b. 'Amr ed-Düelî, Nasr b. 'Âsım ve Abdurrahman b. Hürmüz gibi öncü isimleri sıralamıştır. Kendilerinden sonra gelen âlimlerin de bunların başladıkları işi tamamladıklarını, Arap diliyle alakalı uzun uzadıya açıklamalar ve kıyâsalar yapıp manaları açık bir şekilde ortaya koyduklarını, dilsel olgularla ilgili meseleleri, delilleri ve sebepleri (illetleri) bağlamında ele aldıklarını kaydetmiştir.⁴⁵

Zübeydî giriş kısmının devamında bu eserini Endülüs Emevî halifelerinden II. Hakem'in ricası üzerine yazdığını hatta kitapta takip edilecek yöntemin de halife tarafından belirlendiğini ifade etmiştir. Bu çerçevede kitabın içeriği ve tertibinde, öncelikle İslamî dönemin başlarındaki nahiv ve lügat âlimlerinden başlamak itibarıyla Zübeydî'nin yaşadığı asra kadar olan âlimlere, mümkün olduğu kadar doğum yerlerine, yaşlarına, vefat tarihlerine, itikadi görüşlerine, ilmî mezhep ve dereceleri hakkında bilgi verilmek üzere sırasıyla yer verilmiştir. Ayrıca onları yüceltmek için faziletlerine ve iyiliklerine dair hikâyelere de değinilmiştir.⁴⁶

Zübeydî söz konusu eserinde âlimleri incelerken ilk önce bölgesel ayırım yapmış, Basra, Kûfe, Mısır, Kayrevân ve Endülüs olmak üzere beş bölgeyi zikretmiştir. Daha sonra bu bölgelerde bulunan âlimleri nahiv ve lügat olmak üzere uzmanlık alanlarına göre yeniden gruplandırmıştır. Bu ayrımı Basra ve Kûfe dil mezheplerine net bir şekilde yansıttığı, her birini “nahivciler” ve “dilciler” başlıkları altında müstakil olarak gruplandırırken, diğer üç bölgedeki âlimleri “nahivciler ve dilciler” olarak tek başlık altında toplayarak tabakalara ayırdığı dikkat çekmektedir. Böylece eser Basra ekolüne mensup nahivciler, Kûfe ekolüne mensup nahivciler, Basra ekolüne mensup dilciler, Kûfe ekolüne mensup dilciler, Mısırlı nahivciler ve dilciler, Kayrevanlı nahivciler ve dilciler, Endülüslü nahivciler ve dilciler şeklinde yedi ana bölümü sıralanmıştır. Bu başlıklar altında sıraladığı âlimleri de ilgili oldukları kısımla alakalı özellik ve derecelerine göre yeniden bir sıralamaya tabi tutarak tabaka içinde yeni alt tabakalar meydana getirmiştir. Bu alt tabakalarda kronoloji gözetilmiş ama tamamen uygulanmamıştır. Ayrıca sayıları da birbirlerinden farklı olmuştur.

Zübeydî aslen nahiv ve dil âlimidir. Eserin son kısmı olan “Endülüslü nahivciler ve dilciler” başlığı altında toplamda 103 nahiv ve dil âliminin biyografisine yer vermesi sebebiyle bu başlık çalışmamızın odak noktası olmuştur. Böylece bu eser Endülüs'teki dil çalışmaları ve bu alanın öne çıkan isimlerini içermesi açısından son derece önemli bir kaynak sayılmaktadır

⁴⁵ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, giriş, 11-12.

⁴⁶ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, giriş, 17.

Yaşadığı dönemde geniş rivayet bilgisi ile hadis ve biyografi alanlarındaki bilgi birikimiyle şöhret kazanan İbnü'l-Faradî, Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs adlı eserinde Endülüs biyografi yazıcılığında önemli bir yere sahip olmuştur. Zira Endülüs âlimlerinin biyografileri hakkında kaleme aldığı bu eserinde, Endülüs'ün fethiyle 394/1004 yılları arasında yaşamış olan 1651 Endülüslü âlimin kısa biyografilerine yer vermiştir. İbnu'l-Faradî eserinde herhangi bir sınırlandırma yapmaksızın, birçok alanda yer alan Endülüslü âlimleri alfabetik olarak sıralamış ve biyografilerine bu şekilde yer vermiştir. Böylece kendinden önceki biyografi yazıcılığından farklı bir metot geliştirmiştir. Netice itibariyle sonra gelen biyografi yazarlarının takip ettiği yeni bir biyografi yazım metodu oluşturmuştur. Bu husus da Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs adlı eserin, biyografi alanındaki yeri ve önemine işaret etmektedir.

İbnu'l-Faradî eserinin giriş kısmında şehirler üzerine haberler ve hikâyeler içeren kapsamlı bir kitap yazmaya niyetlendiğini, fakat söylemediği bazı sebeplerden dolayı bu amacını gerçekleştiremediğini, bunun yerine özet halinde söz konusu eserini kaleme aldığını ifade etmiştir. Ancak burada dikkat çeken husus, eserin mukaddimesinde “hâzâ kitâbun ceme'nâhu”⁴⁷ şeklinde bir ifade kullanıp, kitap için herhangi bir isimlendirme yapmaması olmuştur. Eserin bu ismi alması farklı kaynaklar sayesinde olmuştur. Şöyle ki Humeydî bu eser hakkında Târîhu'l-ulemâ ve'r-ruvâti'l-ilm bi'l-Endelüs⁴⁸ olarak bahsederken, İbn Hallikân ve İbn Ferhûn Târîhu'l-Endelüs, İbn Hayr ise Târîhu'l-Endelüs ve Ricâlihâ⁴⁹ şeklinde bu kitaba atıf yapmıştır. İbn Beşküval ise bu esere Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs⁵⁰ demiş. Birçok isimle anılan bu eserle ilgili yapılacak olan çalışmada İbn Beşküvâl'in isimlendirmesi esas alınmıştır.

İbnu'l-Faradî bu kitabını 28 üst başlık, 161 alt başlığa ayırarak, alfabetik sıraya göre kaleme almıştır. Üst başlıkları elif harfinden yâ harfine kadar olan harflerden oluşurken; alt başlıklar âlimlerin isimlerini içerir. Böylece eserini “harfu'l-elif, harfu'l-bâ, harfu'l-cîm” şeklinde devam ederek toplamda 28 üst başlığa ayıracak şekilde alfabetik sıralamaya göre tertip etmiştir. Daha sonra da her üst başlığın altına da yine alfabetik olacak şekilde “Bâbu İbrahim, Bâbu Ebân, Bâbu Ahmed, Bâbu Bakî, Bâbu Câbir, Bâbu Hâris” şeklindeki isim sıralamasından oluşan toplamda 161 alt başlık vardır. Bu alt başlıklarda o isimle aynı olan diğer isimler vefat tarihlerine göre sıralanmıştır.

İbnu'l-Faradî'nin her bâbın sonuna “efrâd” ve “mine'l-ğurebâ” başlığı açtığı görülmektedir. Alfabetik olarak alt bölüme yerleşemeyen ve o babda tek kalan âlimi efrâd başlığı altında zikretmiştir. Aslen Endülüs'lü olmayıp dışarıdan özellikle doğudan Endülüs'e gelen âlimlere ise “mine'l-ğurebâ” başlıklı müstakil bir bölümde yer vermiştir.

⁴⁷ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 1 (yazarın önsözü).

⁴⁸ el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 2/366.

⁴⁹ el-İşbîlî İbn Hayr, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, 272.

⁵⁰ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, 1/338;

Endülüslü kişilerden farklı olarak bu yabancı kişilerin Endülüs'e ne zaman geldikleri ve Endülüs'e ilim alanındaki katkıları hakkında bilgiler vermiştir.

İbnu'l-Faradî'nin bu eseri Endülüs âlimleri ve Endülüs'teki ilim râvileri hakkında yazılmış nadide eserlerden birisidir. Ayrıca bu eser, Endülüs'ün Emevîler dönemindeki siyasi ve kültürel tarihinin birçok açıdan incelenmesine de katkı sağlayan önemli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Eser, bazı Endülüs halifelerinin ve valilerinin yanı sıra gerek aslen Endülüslü olup gerek Doğu'dan Endülüs'e göç eden âlimlerin, şair ve edebiyatçıların biyografilerini içermesi açısından da son derece değerlidir.

İbnu'l-Faradî'nin *Tarîhu 'ulemâ'l-Endelüs'ü*, hicrî dördüncü yüzyılın son yarısında Endülüs Arap edebiyatı, nahiv ve dil bilimleri alanlarında öne çıkan âlimlerin hakkında kısa bilgiler sunan temel bir kaynak olma özelliği taşıyan bir eserdir. Bu çalışmada, eserde biyografilerine yer verilen toplamda 1651 Endülüslü âlim içerisinde nahiv ilmiyle ilgilenen isimler tespit edilip değerlendirilmiştir. Bu çerçevede nahiv ve dil bilimleri ile ilgisinin olduğu belirtildiği 120 adet âlim tespit edilmiştir. Bu bilgilendirme yapılırken de İbnu'l-Faradî'nin bahsini ettiği âlimlerin sadece edebî yönüne dair kaydettiği bilgiler esas alınmıştır. Bu açıdan da çalışma Müslümanların dokuz asır boyunca hakimiyet kurduğu Endülüs'te, nahiv ilminin konumunu ve nahiv âlimlerini tespit etme noktasındaki önemine işaret etmiştir.

Endülüs'te biyografi yazıcılığı IV/X asırda tabakât ve terâcim eserleri tarzında başlamıştır. Bu alanda telif edilen biyografi eserlerine bakıldığında bunların, sadece belirli bir alanda uzmanlaşmış kişileri içerdiği görülmektedir. Huşenî'nin (ö. 361/971) *Aḥbâru'l-fukahâ ve'l-muḥaddisîn'i*, Zübeydî'nin (ö. 379/989) *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn'i*, İbn Cülcül'ün (ö. 384/994) *Ṭabaḳâtü'l-eṭibbâ ve'l-ḥukemâ'sı* gibi eserler bu konunun en bâriz örnekleri olmuştur. İbnu'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) V/XI. Yüzyılda *Ṭârîhu 'ulemâ'l-Endelüs* adlı eserini kaleme almasıyla birlikte Endülüs'te biyografi yazıcılığı alanında bir dönüm noktası yaşanmıştır. Bu eserin, daha önce yazılan biyografik eserlerden ayrıldığı en önemli husus, fetihten itibaren 394/1004 tarihine kadar yaşamış Endülüslü ilim adamlarını herhangi bir kategoriye koymaksızın alfabetik olarak sıralaması olmuştur. Bu kitabında, fıkıh, hadis, kıraat, edebiyat, geometri, astronomi ve tıp gibi birçok alanda öne çıkmış Endülüslü ilim adamlarının hayatlarına yer vermiştir. V/XI. Yüzyıldan itibaren ise Endülüs biyografi yazıcılığında İbnu'l-Faradî'nin yöntemi yayılmış ve bu minvalde eserler yazılmaya başlanmıştır. Bunun ilk örneği ise İbn Beşkuvâl'in (ö. 578/1183) *es-Sıla* isimli eseri olmuştur.⁵¹

Zübeydî, kitabının içeriği ve tertibinde, ilk olarak İslam'ın ilk başlarındaki nahiv ve lügat âlimlerinden başlamak itibariyle kendi yaşadığı asra kadar olan âlimlere, mümkün olduğu kadar doğum yerlerine, yaşlarına, vefat tarihlerine, itikadi görüşlerine,

⁵¹ Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Biyografi Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişimi (III-VII/IX-XIII. Yüzyıllar)", *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, (2018), 170-174.

ilmî mezhep ve dereceleri hakkında bilgi verilmek üzere sıralamıştır. Ayrıca onları yüceltmek için faziletlerine ve iyiliklerine dair hikâyelere de yer vermiştir.⁵² Ama tabakalar altındaki başlıklandırmayı neye göre yaptığını belirtmemiştir. Ayrıca nahivciler ve dilbilimciler tarafından tanımlanan kesin kavramı da göstermemiştir. Burada âlimleri neye göre alt başlıklar altında bir araya getirdiğini de ifade etmemiştir. Bunu metinlere dair yaptığımız okuma sonucunda tarih aralığına ve konu birliğine riayet etmesi sayesinde anlamaktayız.

İbnu'l-Faradî'ye gelince Zübeydî'nin aksine, eserine eksiksiz ve son derece açıklayıcı bir metodolojik giriş yazdığı dikkat çekmektedir. İbnu'l-Faradî bu kitabı yazma amacını şu şekilde ifade eder. “Âlimlerin ismini, künyesini, nesebini zikretmek, bunlar içinde kimlerin bir görüşe sahip olduğu, kimlerin hadis ve rivayet yönünden baskın olduğu, kimlerin Endülüs'ten Doğu'ya rihle yaptığı, orada kimlerden rivayette bulunduğu, kimlerle görüştüğü, kimlerin aldığı birikimi aktardığı, kimlerden fetva istendiği ve kimlerin hakimlik yaptığını zikretmektir. Ayrıca imkân ölçüsünde âlimlerin doğum ve vefat tarihlerini de zikrettim.”⁵³ Ayrıca giriş kısmında kullandığı kaynakları, bu kaynaklara erişim yöntemlerini, kitabını alfabetik olarak ana bölümlere ayırdığını, bu bölümlerin altında da mümkün olduğunca kronolojik sıraya bağlı kalmaya çalıştığını dile getirmiştir. Bölüm bittikten sonra da bireysel kalanlara ve Endülüs'e dışarıdan gelenlere ayırdığı bazı bölümlere yer vermiştir.

Zübeydî, biyografisini kaydettiği kişinin mensup olduğu kabileyi, yaşadığı yeri, ders aldığı hocaları ile ders verdiği öğrencileri, dil konusundaki yetkinliği ve vefat tarihi gibi önemli hususları zikrettiği görülmektedir. Bu bilgileri verirken, bahsi geçen âlimin dil çalışmalarındaki konumuna işaret eden son derece önemli bilgiler vermektedir.

İbnu'l-Faradî de eserinde biyografilerine yer verdiği âlimlerin isminden sonra, varsa meşhur olduğu diğer ismi, künyesi ve nesebini de eklemiştir. Ulaşabildiği kadarıyla doğum ve ölüm tarihlerini de kaydetmiştir. Ayrıca tanıttığı kişilerin hangi şehirden olduğu ile hocalarından ve öğrencilerinden bahsetmiş, yazdığı kitaplardan önemli gördüklerini kaydetmiştir. İlim tahsili için Endülüs dışına yaptığı yolculuklar ile varsa üstlendiği resmî vazifelere de yer vermiştir. Âlimler hakkında verdiği bilgiler genel olarak birkaç satır olsa da bazı tercümelere daha uzun olmuştur. Bilgileri verirken bazen de yararlandığı kaynağı belirttiği dikkat çekmektedir.⁵⁴

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Zübeydî'nin eserindeki temel ayırım âlimlerin uzmanlık alanları olmuştur. Âlimleri nahivciler ve dilciler olarak ayırırken bunları bölgelere göre sınıflandırması ise, biyografi yazım geleneği bakımından farklı bir okuma metodu olmuştur.

⁵² Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 17.

⁵³ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 2 (yazarın önsözü).

⁵⁴ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 1/316; 2/205.

İbnu'l-Faradî'nin eserini Zübeydî'nin metodundan ayıran en önemli husus, âlimleri uzmanlık alanlarına göre tabakalara ayırmaması, uzmanlık alanlarını da dikkate almaksızın isimlerini alfabetik olarak sıralanmasında ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla söz konusu eserinde fıkıh, hadis, kıraat, edebiyat, geometri, astronomi ve tıp gibi birbirinden farklı alanlarda temayüz etmiş her ismin altında Endülüslü âlimlerin vefat tarihleri esasına göre sıralamıştır.

Zübeydî'nin eserinden farklı olarak İbnu'l-Faradî, aynı isme sahip olup Endülüs'e dışarıdan gelen kişilerin biyografilerine ise müstakil bir bölümde yer vermiştir. Bu bölümü de *mine'l-ğureba* olarak başlıklandırmıştır. İbnu'l-Faradî'nin benimsediği bu üslup tarzına kendinden önceki biyografi eserlerinde rastlanılmadığı gibi, kendisinden sonra benimsendiği görülmektedir.⁵⁵

İbnu'l-Faradî, âlimler hakkında bilgi verirken, bazen kaynaklarını ifade etmiştir. Örneğin 233 Numarada kayıtlı bulunan Ebû Abdülhamid İshak b. Abdirrahman'ın ölüm tarihini verirken bu bilgiyi İbn Hâris'ten naklettiğini söylemiştir.⁵⁶

Zübeydî ve İbnu'l-Faradî, eserlerinde bir dil ve nahiv âlimini tanıtırken her bir âlimin kendine has olan özelliklerini ön plana çıkarmış ve başka sıfatlarla da onları övmüştür. Kullandıkları bu sıfatlar, onların âlimlere verdikleri değere işaret etmektedir. Zübeydî'nin kullandığı sıfatlardan bazıları şunlardır: Kâne âlimen bi'l-luğati'l-Arabiyye⁵⁷ (Arap dili âlimiydi), Min zevi'l-fesâhati fi lisânihi ve şirihi⁵⁸ (Dili ve şiiri fasihti), Kâne bârian fi ilmi'l-Arabiyye⁵⁹ (Arapça bilgisi mükemmeldi), Kâne nahviyyen luğaviyyen fasiyha'l-lisân⁶⁰ (Dil ve nahiv âlimi olmasının yanı sıra fasih konuşmaktaydı), nahvî ve luğavî⁶¹(nahiv ve dil âlimi), kâne hafızan li'l-Kurân⁶²(Kurân hafızıydı), kâne fakîhen⁶³ (fakih idi).

İbnu'l-Faradî'nin ise bu bağlamda tercih ettiği ifadeler şu şekildedir: Fasîh, belîğ, şâir, hâfızan li'l-luğa (fesahat ve belagat sahibi, şair ve dil ilimlerine vâkıf), hâfızan li'n-nahv (nahiv ilmine vâkıf, iyi bilen), basîran bi's-şîr (şiirde feraset sahibi, şiirin idrakinde olan) matbu'an fi's-şîri (doğuştan şiir söyleme becerisine sahip olan), âlim, fakih, şâir mütekaddim (ileri düzeyde şair), nahvî (nahiv âlimi), luğavî (dil bilimci), dâbitan li'l-kütüb, mütefennin (uzman), hasene'l-hatt (güzel yazı yazan), mütevâzî (alçakgönüllü), şeyhun edîbun (bir hoca), âkil, edîb, , halîm (yumuşak huylu), zû aclin râcih (üstün zekalı), mütedeyyin (dindar), kâne cezele's-şîri (güzel ve güçlü şiir şiire sahipti), kâne

⁵⁵ İbnu'l-Faradî'nin vefatından sonra eserine zeyiller yazılmaya başlanmıştır. Bunların en meşhuru İbn Beşküval'in *es-Sıla* adlı eseridir. Tıpkı İbnu'l-Faradî gibi eserinin son kısmında Endülüs'e dışarıdan gelen kişilere yer vermiştir.

⁵⁶ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 1/71.

⁵⁷ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 259.

⁵⁸ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 262.

⁵⁹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 278.

⁶⁰ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 306.

⁶¹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 302.

⁶² Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 291.

⁶³ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 302.

zâ derecetin fi'l-ilmî, kâtib, hatîb, mütesarrîf fi ilmî'n-nahv, arûzî,(aruz âlimi), müeddib, mevsuf bi'l-belâğa ve'l-hitâbe (belağat ve hitabet yönüyle tanınmış), meşhur bi'l-fesâha (fesâhetiyle bilinmiş), vb. Bunlar bir edebiyat âliminin taşıması gereken son derece önemli sıfatlar olsa gerektir.

Zübeydî (ö. 379/989) eserinin “Endülüslü nahivciler ve dilciler” başlığı altında toplamda 103 nahiv ve dil âliminin biyografisine yer vermiştir. İbnu'l-Faradî'nin eserinde var olup, daha kapsayıcı olması düşünülen Zübeydî'nin (ö. 379/989) Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn'de ise bazı isimlerin eksik olduğu tespit edilmiştir. Bu isimlerin sayısı oldukça çok olup, örnek teşkil etmesi açısından birkaç tanesine yer verilecektir. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

54 Numaralı kayıta bulunan Ebu'l-Velîd Ebân b. Osman el-Lahmî, Şezûne (Sedona) ehliendir. Nahiv ve dil âlimidir. Ayrıca güzel şiir söylediğini de kaydetmiştir. 377 tarihinde Kurtuba'da vefat etmiştir.

72 Numaralı kayıta bulunan Ebû Bekr Ahmed b. Yusuf b. Âbis el-Muâfirî, aslen Sarakusta'lı (Zaragoza) olup, Veşka'ya (Huesca) gitmiş ve ömrünün sonuna kadar orada yaşamıştır. İlim için rihle yapmıştır. Dil bilimi, nahiv ve şiir alanında yetenek sahibidir, doğuştan şairdir (şiir söyleme yeteneğine sahiptir). 297 yılında Veşka'da vefat etmiştir.

136 Numaralı kayıta bulunan Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, Kurtuba ehliendir. Dil âlimi olmasının yanı sıra ileri düzey bir şairdir. 347'de vefat etmiştir.

154 Numaralı kayıta bulunan Ebû Ömer Ahmed b. Abdülvehhab b. Yunus, Kurtuba ehliendir. İbnu Sallallah olarak tanınır. Arapça ve dil bilgisi açısından zevk ve bilgi sahibiydi. 399 tarihinde vefat etmiştir.

165 Numaralı kayıta bulunan Ebû Cafer Ahmed b. Saîd b. Makdes, İlbîre (Elvira) ehliendir. Nahiv ve dil âlimidir. Halife el-Mustansır Billah'ın saray kütüphanesi için yeni kitaplar toplamış ve istinsah yapmıştır.

236 Numarada kayıtlı bulunan Ebû Bekr İshak b. Muhammed... b. Mutarrîf en-Nasrî, İsticce (Ecija) ehliendir. Dil, nahiv ve şiir alanında beceri sahibidir. Doğuştan şair ve belagat kurallarına uyararak akıcı bir şekilde konuşurdu. 370 tarihinde vefat etmiştir.

349 Numarada kayıtlı bulunan Ebû Bekir Hasan b. Velîd b. Nasr, Kurtuba ehliendir. İbnü'l-Arif diye tanınır. Nahiv ilmi alanında ileri seviyede bilgi sahibidir. 362 yılında Mısır'a gitmiş ve orada bulunan bir camide ders vermiştir. 367 yılında Mısır'da vefat etmiştir.

356 Numarada kayıtlı Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Velîd b. Nasr, Kurtuba ehliendir. İbnü'l-Arif olarak tanınırdı. Nahiv ve Arap dili âlimidir. Bu alanlarda ileri düzeyde bilgi sahibidir. İlim talebi için doğuya gitmiş ve oradaki hocaların desr halkalarına katılmıştır. Tuleytula'da (Toledo) 390 yılında vefat etmiştir.

416 Numarada kayıtlı bulunan Ebu'l-Kasım Halef b. Süleyman b. Amrûn el-Bezzâz, aslen İsticce'li olup, Kurtuba'ya yerleşmiştir. Nahiv ve dil âlimi, aynı zamanda da şairdir. 378 yılında Kurtuba'da vefat etmiştir.

475 Numarada kayıtlı bulunan Ebû Osman Saîd b. Aşşûn, İlbîre ehliendir. Nahiv âlimi, şair ve belîğ biri olup, Kurtuba'da halifelerin çocuklarını eğitmiştir. İlbîre'de vefat etmiştir.

İbnu'l-Faradî'nin eserinde geçen yukarıda sıralanmış olan isimlerin Zübeydî'de bulunmamasının birkaç sebebinin olduğunu düşünmekteyiz. Bunun ilk sebebi kanaatimizce Zübeydî'nin bu isimlere kendinden önceki kaynaklarda rastlamamış olmasıdır. Diğer sebepler ise Zübeydî'nin eserini h. 363-365 (974-976) yılları arasında telif ettiği dolayısıyla 365 tarihinden daha geç dönemde yaşamış olan âlimlere yer vermemesidir. Yani İbnu'l-Faradî'nin, Zübeydî'nin vefatından sonra yaşamış olan âlimlere yer vermesi olmuştur.

İbnu'l-Faradî her ne kadar Zübeydî'nin metodunu takip etmese de ondan çok sayıda nakilde bulunmuş ve Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs adlı eserinde ondan yaptığı atıflarda bulunmuştur. Bu atıflara bakıldığında Zübeydî'de geçen ifadeyi aynen almak yerine birtakım değişikliklere başvurduğu, bazen de ek bilgi verdiği dikkat çekmektedir. Örneğin; İbnu'l-Faradî, 618 Numaralı kayıta zikrettiği Ziya b. Ebi'z-Zâvî hakkındaki bilgileri Zübeydî'den aldığını zikretmiştir. Zübeydî zikri geçen şahsın Arap dili ve şiir ehlienden olduğunu ayrıca eyyamu'l-arab hafızı olduğunu⁶⁴ kaydederken İbnu'l-faradî de aynı ifadelerle bu bilgilere yer vermiş, ilaveten Kurtuba ehlienden olduğunu da eklemiştir.⁶⁵ Bir diğer örnek olarak İbnu'l-Faradî'nin 41 Numaralı kayıta yer verdiği Ebû İshâk İbrahim b. Ubeydullah el-Muâfirî verilebilir. Kendisi hakkında İşbiliye'li (Sevilla) olduğu, hâfızan li'l-luğa (Dilci), Basîran bi's-şîri (Şiir hakkında bilgi sahibi) ve Matbû'an fihi (Doğuştan şiire yatkınlığı vardı) olarak nitelediği bu kişi hakkında verdiği bilgiler⁶⁶ Zübeydî'deki bilgilerle uyumaktadır.⁶⁷

Bazen de İbnul-Faradî'nin, Zübeydî'den alıntı yaptığı kısımlarda eksiklik ya da yanlışlık olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin 292 numaralı kayıta zikrettiği Bekir b. Hâtib el-Murâdî en-Nahvî hakkında arap dili, aruz ilmi ve matematik alanında öne çıktığını, nahiv alanında bir eser yazdığını ve bu eserin de mevcut olduğunu ifade etmiştir. Verdiği bu kısa biyografi bilgiyi Zübeydî'ye işaretten Muhammed b. Hasan'ın zikrettiğini⁶⁸ kaydetmiştir. Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn adlı esere bakıldığında onun nahiv alanında kitap yazdığı görülmektedir.⁶⁹ Fakat bu kitabın günümüze ulaştığına dair ifadeye ise Zübeydî'nin eserinin ilgili bölümünde rastlanılmamıştır. Bu

⁶⁴ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 292

⁶⁵ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 2/205

⁶⁶ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 1/18.

⁶⁷ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 307.

⁶⁸ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 1/94.

⁶⁹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 273.

yanlış aktarımın ya İbnu'l-Faradî tarafından bizzat yazıldığı düşünülmekte, ya da Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn adlı eserin İbnu'l-Faradî'nin elinde bulunan nüshasında bulunduğunu düşünmekteyiz. Bir diğer örnek ise 1008 numarada kayıtlı bulunan Ebu'l-Hazm Ufeyr b. Mesûd el-Ğassânî'dir. İbnu'l-Faradî kendisinin Murûr (Moron) ehlinden olup, Kurtuba'ya yerleştiğini, dil ilimlerini iyi bilip, ahbâru'l-arab yani Arapların eski tarihine dair destan mahiyetindeki rivayetler konusunda da bilgi sahibi olduğunu ifade ettikten sonra 220 yılında doğmuş, 316 yılında vefat ettiğini kaydetmiştir. Bu bilgiyi de aynı şekilde Muhammed b. Hasan'dan aldığını zikretmiştir.⁷⁰ Ne var ki Zübeydî'nin Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn adlı eserinde ilgili bölüme bakıldığında Ufeyr b. Mesud'un ilmi derecesine ve yöneticilerin çocuklarının eğitiminden sorumlu olduğuna dair bilgilere İbnu'l-Faradî'nin yer vermediği görülmektedir. Ayrıca bu bilgileri aldığını söylediği Zübeydî'nin eserinde, ilgili kişinin doğum tarihine de rastlanılmamıştır.⁷¹

Böylece, önceki birkaç örneğin ışığında, İbnu'l-Faradî'nin (Zübeydî'den) kaynaktan bizzat lafzen değil manen alıntı yaptığı, aldığı bilgiyi kendine ait ifadelerle yeniden şekillendirdiği ve bilginin de büyük oranda kaynağına ait olduğu sonucuna varmaktayız. Bahsedilen farklılıklara gelince de kesin olarak yanıldığını söylememiz mümkün değildir.

Sonuç

Endülüs tarihine bakıldığında, âlimlerin hayatlarını konu edinen biyografik eserlerin en erken hicri IV/ Mîlâdî X. Asırda yazılmaya başlandığı görülmektedir. Bu tür eserler meşhur olmuş şahsiyetlerin hayat hikâyelerini vermesinin yanında, o kişinin içinde yaşadığı toplumun tarihi, siyasi durumu ve kültürel ortamı hakkında da bilgi vermesi açısından oldukça önemli olmuştur. Ayrıca yazıldıkları dönemin dil zevki, edebî anlayışı, tarihi bakış açısı gibi düşünce yapısına da ayna görevi görmüştür.

Kültürel faaliyetler ve bilgi üretimi ancak siyâsî istikrarın olduğu bir atmosferde oluşup gelişir. Âlimleri ilme teşvik edip, onlara saygı duyup ödüllendirmede rol model olan halifelerin hâkim olduğu Emevî idaresindeki Endülüs topraklarındaki durum da tam olarak böyleydi. Bu ortamda insanlar, kendilerini birçok alanda geliştirme imkânı bulmuş ve eserler kaleme alabilmişlerdir. Sonuç itibariyle de Endülüs tarih kütüphanesine katkıda bulunan ve onu zenginleştiren birçok önemli eser ortaya konulmuştur. Bu bağlamda araştırmamızın konusunu oluşturan, genel anlamda Endülüs tarihi kütüphanesini ve özel anlamda ise biyografi sanatını zenginleştirmeye katkıda bulunan H. 4-5/M. 10-11 yüzyılda yaşamış iki isim ve iki eser dikkat çekmiştir. Zübeydî'nin Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn'i ile İbnu'l-Faradî'nin Târîhu ulemâi'l-Endelüs adlı eserlerinden hareketle, bu iki eserin Endülüs biyografi yazıcılığındaki

⁷⁰ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 2/343.

⁷¹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 275.

konumu ve önemi tespit edilmiştir. Bu değerlendirmeler yapılırken Zübeydî'nin eseri, tabakat kitabı olarak yazıldığı ve doğrudan Endülüslü nahiv ve dil âlimlerini içerdiği için bu dönemin ön plana çıkan isimlerini tespit etmede oldukça kolaylık sağlamıştır. Ayrıca İbnu'l-Faradî'nin eserinden hareketle de eserde kısa biyografilerine yer verilen toplamda 1651 Endülüslü âlim içerisinden nahiv ve dil ilimleriyle ilgilenen isimler incelenmiş, böylece nahiv ve dil bilimleri ile ilgisinin olduğu belirtildiği 120 adet âlim tespit edilmiştir. Bu bilgilendirme yapılırken de İbnu'l-Faradî'nin bahsini ettiği âlimlerin sadece edebî yönüne dair kaydettiği bilgiler esas alınmıştır. Diğer yandan İbnü'l-Faradî'nin söz konusu eseri bazı eksiklikler içermesi nedeniyle tenkit edilmiş; eserde zikrettiği isimlerle beraber onun yer vermediği dil âlimleri tespit edilmiştir. Böylece 11. Yy a kadar Endülüs'te yaşamış gramer âlimlerinin tespiti hususundaki önemli bir boşluk doldurulmuştur.

Netice itibarıyla her iki eser içerik ve üslup olarak ele alınmış, benzer ve farklı yönleri göz önünde bulundurularak karşılaştırılmalı olarak analiz edilmiştir. Dönemin önemli isimlerinden olan Zübeydî ve İbnu'l-Faradî'nin sahip oldukları bilgi birikimi neticesinde ortaya koydukları bu iki eser, kaynaklarının çeşitli olmasının yanı sıra içerdikleri çıkarımları, döneminin Endülüslü dil âlimleri hakkında çeşitli bilgi alma imkânı sunmaktadır. Bu minvalde söz konusu eserler, hayat hikâyelerinden bahsettiği kişilerin edebî eserleri hakkında da bilgi vermiştir. Yer verdikleri âlimlerin edebî ürünlerine yer vermelerinin, Endülüs'ün ilmî, kültürel ve edebiyat alanında sahip olduğu bilgi birikiminin gelecek nesillere sağlıklı bir aktarımının yapılması gerektiğini düşünmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Bu sebeple söz konusu eserler tarihî anlamda olduğu gibi, edebî anlamda da bir değer taşımaktadır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüs'te Biyografi Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişimi (III-VII/IX-XIII. Yüzyıllar)". *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, Bağdatlı, Babanzade İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn esmâi'l-müellifîn ve âsârü'l-müsannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Basınevi, 1370-1951.
- Bağdatlı, Babanzade İsmail Paşa. *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'z-zunûn*. 2 Cilt. Lübnân: İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1428-2008.
- Dabbî, İbn Umeyre Ahmed b. yahya b. Ahmed, *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1386-1967.
- Fîruzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *el-Bülğâ fi terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luğâ*, thk. Muhammed Mısırî, Dimeşk: Dâru Sa'du'd-Dîn, 1419-1999.
- Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Fettûh b. Abdillâh el-. *Cezvetü'l-muktebis fi târihi ulemâi'l-Endelüs*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1428-2008.

- İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd. *es-Sıla fi târîhi e'immeti'l-Endelüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 2 Cilt. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1431-2010.
- İbn Ferhûn, İbrâhim b. Ali b. Muhammed. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yan ulema'i'l-mezheb*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'-Türâs, 1391-1972.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-'Ayân ve enbâü ebnâi'z-zemân*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397-1977.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. el-İşbîlî. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1430-2009.
- İbn Hayyân, Ebü'l-Mervân Hayyân b. Halef b. el-Hüseyn el-Emevî. *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs*. thk. Mahmud Ali Mekkî. Kahire: Meclisü'l-'Âlâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1414-1994.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kûtî ez-Zâhirî. *Tavku'l-Hamâme fi'l-'Ülfeti ve'l-'Üllâf*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Müessetü'l-Arabiyye, 1407-1987.
- İbnu'l-Faradî, Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf. *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısriyye li't-Telif ve't-Terceme, 1385-1966.
- İbnu'l-Kiftî, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, I-IV, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kâhire: Dârü'l-fikri'l-arabî, 1406-1986.
- Keçeli, Şeymanur. *İbnü'l-Faradî ve Târîhu Ulemâi'l-Endelüs adlı eserin tanıtım ve değerlendirilmesi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Marmara Üniversitesi, 2017.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*. 16 Cilt. Beyrut: İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Makkarî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-. *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb ve zikrü vezîriha Lisânidîn İbni'l-Hatîb*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1387-1968.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Zevalsiz, Halit. "Zübeydî, Ebû Bekr". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 44/ 519-520. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Ziriklî, Hayrettin ez-. *el-A'lâm kâmûsu terâcim li-eşheru'r-ricâli ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. I-IX Cilt. Beyrut, 3. Basım, ts.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. El-Hasan b. Ubeydullah *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, Kâhire: Dârü'l-Meârif, 1404-1984.